

CONSIDERAȚII PRIVIND ORGANIZAREA CĂRĂMIDĂRIEI LEGIUNII A XIII-A GEMINA DE LA APULUM

Doina Benea

Cuvinte cheie: cărămidărie, legiunea a XIII Gemina, stampila de legiune, lut, material tegular

Schüsselwörter: Ziegelei, Legio XIII Gemina, Legionsstempel, Lehm, Baumaterialien

Zusammenfassung:

Bei Apulum sind zwei Haupttypen der Legionsstempel bekannt. Beim ersten kommt nur der Legionsname vor, beim zweiten gibt es daneben auch gewisse Personennamen, die als Namen der Leiter der Ziegeleien betrachtet werden. Unter diesen kommen mindestens drei von Zivilisten vor, die also zu Lokalwerkstätten der *canabae* gehören. Die bislang erschienenen drei Namen Iulius Serenus, Terentianus, P. Clodius... auf Baumaterialien und auf bestimmten Gegenständen heben das hervor. Von diesen Beispielen ausgehend wurde die Ansicht vertreten, dass in den Werkstätten Baumaterialien aus Lehm auf Bestellung der Behörden oder der Armee für öffentliche Zwecke oder für das Militär hergestellt wurden.

Man kann zum ersten Mal feststellen, dass diese bedeutende wirtschaftliche Tätigkeit in den Lagerdörfern der Legion XIII Gemina von Apulum stattfand, und zwar in den privaten Ziegeleien, die sowohl für die Armee als auch für den privaten Bereich gearbeitet haben. Der Bedarf an Baumaterialien für die Errichtung der öffentlichen oder militärischen Bauten in den neuen Siedlungen Dakiens haben die Behörden dazu veranlasst, sich an private Unternehmer zu wenden. Die keramischen Baumaterialien für die Provinz wurden in den *canabae* von Apulum hergestellt. Weder die Ausmaße und der Umfang dieser Produktion noch deren Verbreitung auf dem Gebiet der Provinz können allerdings ganz erfasst werden.

Die Produktion wurde vermutlich von der Legion XIII Gemina überwacht, von einem *magister figlinae* oder *-arum*, wie zum Beispiel Aurelius Godes. Im Allgemeinen bieten gewisse Inschriften und keineswegs Stempel Informationen über das Amt des Leiters der Legionswerkstätten, so dass diese Funde in mancher Hinsicht schwer zu deuten sind.

Die Untersuchung des Lehms, aus dem mehrere Ziegel der Legion XIII Gemina gefertigt wurden, hat ergeben, dass der Rohstoff von Apulum stammte; das ist ein weiterer Beweis dafür, dass die Fundstücke vor Ort hergestellt worden waren.

În activitatea economică a legiunii a XIII-a Gemina un loc distinct l-au deținut atelierele de cărămidărie de la Apulum. Producția lor a fost constatată pe întreg teritoriul provinciei Dacia, dar mai ales pe cel al Daciei Superior. Importanța acestei activități este impresionantă, ea implicând nu numai construcțiile cu caracter evident militar, cum ar fi fortificațiile sau termele, dar și o serie de construcții cu caracter civil răspândite practic mai ales, în interiorul arcului carpatic.

Pentru legiunea a XIII Gemina lipsesc până acum informațiile epigrafice clare despre personalul care lucra în aceste ateliere militare, sau funcțiile pe care le dețineau persoanele documentate pe ștampilele de pe materialul tegular.

Tegulele șampilate ale legiunii a XIII-a Gemina se pot împărți în două tipuri de bază:

1. în care este menționat doar numele legiunii în diferite variante: LEG XIII GEM, LEG. XIII.GE, LEG XIII G, asociat sau nu, cu epitetele imperiale *P(ia).F(idelis)*, acordat se pare, de către Antoninus Pius¹, sau cu apelativul de *ANT(oniniana)*² primit de la Caracalla ori Septimius Severus;

2. ștampile care cuprind numele legiunii urmat sau precedat de câte un antroponim formate dintr-un singur nume, două sau chiar *tria nomina*, nume care ar trebui să sugereze calitatea deținută soldații, șefii de echipă, meșteri, sau șefii întregii cărămidării militare³. Antroponimele descoperite până acum pe tegulele legiunii a XIII-a Gemina sunt în număr de 79⁴. Produsele cărămidării legiunii a XIII Gemina prezintă câteva elemente specifice prin modul de ampretare a ștampilelor pe diferitele tipuri de cărămizi, țigle, olane etc., organizarea câmpului ștampilei pe unul sau două registre orizontale.

Precizări cronologice nu se pot face decât cu mare relativitate, respectiv în cadrul larg al secolelor II-III, pe durata existenței provinciei Dacia. În funcție de gentiliciul menționat al unor antroponime de: *Aelius*, *Antonius*, *Iulius*, *Vlpivs*, se face o datare relativă începând cu prima jumătate a secolului II, iar în cazul gentiliciului de *Aurelius* după mijlocul secolului II, ceea ce în general este corect. Lipsa de cele mai multe ori a contextului stratigrafic de descoperire a ștampilelor îngreunează posibilitatea unei datări mai riguroase lucru extrem de important pentru datarea acestor produse.

Aceste ștampile au fost analizate cu diferite prilejuri, în lucrări care însă nu au putut oferi o soluție corespunzătoare referitoare la calitate persoanelor, care apar menționate. Opinia oarecum generală este aceea că personajele menționate reprezintă pe șefii cărămidării sau ale cărămidăriilor legiunii⁵.

Cu mai mult timp în urmă, regretata V. Swan și R. A. Philpott aduceau în discuție o ștampilă a legiunii a XX-a Valeria Victrix descoperită la Tarbock (Britannia), unde alături de numele legiunii apare numele unui personaj *A(ulus) Viducius*⁶, ceea ce a contribuit la avansării unei ipoteze interesante privind participarea unor civili în realizarea producției de material de construcție pentru armată. Astfel, s-a conturat ideea că pentru o perioadă de timp la sfârșitul secolului al II-lea, producția de material de construcție a legiunii a XX-a Valeria Victrix a fost cedată unui civil din zona castrului de la Chester⁷, într-un moment când, legiunea nu era disponibilă pentru această activitate.

La scurt timp, pe aceiași idee R. Kurzmann extinde cercetarea și asupra altor provincii, respectiv Raetia (pentru ștampilele legiunii a XXI-a Rapax de la Vindonissa)⁸, Germania Superior (ștampile ale legiunii a XXII-a Primigenia de pe Rinul Inferior)⁹, Moesia Inferior (legiunea I Italica de la Novae)¹⁰, Moesia Superior¹¹, Pannonia Superior, Dalmatia, chiar Africa încercând să identifice un posibil comerț cu cărămizi între militari și civili, pe baza

¹ Piso 1983, p. 71

² Băluță 1999, nr. 1-268.

³ Băluță 1999, nr. 1-268.

⁴ Băluță 1999, passim.

⁵ Szilagyı 1946; Russu 1966, p. 218-232; Petolescu, Mărghitan 1974, p. 247-257; Moga 1985, p. 44-53; meritul de a fi adunat și analizat fiecare tip în parte, care a abordat această problemă delicată aparține lui Cl. I. Băluță 1994, p.152 sqq; Băluță 1995; Băluță 1999, nr. 1-268.

⁶ Swan, Philpott 2000, p. 55-67. Mulțumim dnei. dr. M. Balaci pentru a ne fi semnalat studiul respectiv, important pentru deslușirea discuției de față.

⁷ Swan, Philpott 2000, p. 62-65.

⁸ Kurzmann 2005, p. 406

⁹ Kurzmann 2005, p. 407, fig.7.

¹⁰ Sarnowski 1983, fig.18

¹¹ Kurzmann 2005, p. 407. Autoarea greșește în acest caz datorită faptului că ștampilă legiunii a VII-a Claudia de la Viminacium este de secol IV, când organizarea cărămidăriilor militare este cu totul alta.

descoperirilor de tegule militare în edificii civile, de pe o parte. Dar, în același timp, se remarcă dificultatea de atribuire unor antreprenori civili a producției de cărămizi militare realizate de anumite unități militare, pe de altă parte.

Aici intră în discuție și legiunea a XIII-a Gemina din perioada când se afla la Vindobona¹². În mod surprinzător autoarea nu aduce în discuție oficina de la Apulum cunoscută prin numărul cel mai mare și divers de ștampile documentate în canabele vreunei legiuni. Ele par să ofere o explicație în acest sens¹³.

Concluzia autoarei este că acceptă ipoteza lui V. Swan privind preluarea de către antreprenori particulari a producerii de material de construcție din ceramică și apreciază că acest lucru nu se poate aplica întregului sistem de aprovizionare al armatei, ceea ce evident este corect¹⁴.

Revenind la ștampilele legiunii a XIII-a Gemina, acestea, în marea lor majoritate cu o singură excepție, au antroponimele dispuse în același cartuș cu numele abreviat legiunii. Cum s-a remarcat deja de nenumărate ori, numele apar simple sub forma unui cognomen (*Cup(itius)*, *Hera(cles?) etc.*), sau sunt nume formate dintr-un gentiliciu și un *praenomen* (*Fl. Marinus*, *Fl. Vitalis*, *Iul. Deiota (rus)*, *Iul. Iulianus etc.*) sau chiar *tria nomina* (*L. Auri. Secundus etc.*)¹⁵.

Din modul de execuție al ștampilelor rezultă că avem de a face cu o officină militară a legiunii. Maniera de scriere a numelui personajelor înainte sau după numele legiunii abreviat nu credem că a putut avea vreo relevanță. Le cităm totuși: *AV (elius) GA(ius)*¹⁶, *Cornelius Valerius* (sau *-anus*)¹⁷; *Iulius Serenus* (numele apare și în fața legiunii sau după numele acesteia pe două ștampile diferite), *Terentianus*. În cazul primelor două nume nu avem nici un element de analiză care să aducă o informație în plus, dar pentru următoarele două apare o astfel de posibilitate.

Iulius Serenus¹⁸ apare în două variante de ștampile în care prima prezintă la o analiză mai atentă a literelor, mici elemente specifice în maniera de incizare a antroponimului astfel: litera **E** din cognomen are o hastă verticală ce depășește marginea literei, la fel hasta verticală a literei **R** este mai înaltă decât litera, iar **S** este redat printr-o simplă unduire. Surprinzător aceeași maniera de incizare apare în textul incizat în *graffiti* de pe bazinul unui opaiț fragmentar sub forma *SERENV* descoperit într-un mormânt de pe Dealul Furcilor¹⁹. Ambele pot aparține unei oficine particulare întrucât prea mare este asemănarea de scriere între cele două ștampile evidențiind aceeași mână care a scris textul. Aceasta ar fi în opinia mea, un indiciu asupra implicării atelierului particular de olărie a lui Serenus în producerea de material de construcție pentru armată sau la cererea armatei.

Al doilea caz îl oferă ștampila cu antroponimul **Terentia(nus)/ LEG.XIII.G** amplasat în fața numelui unității. Numele personajului este cunoscut pe mai multe tegule cu caracter privat: sub forma de *tria nomina*: **P(ublius) Ael(ius) Teren(tianus)**²⁰. Cognomenul acestui cărămidar sau proprietar de officină se poate identifica corect²¹. Ștampilele apar asociate în

¹² Kurzmann 2005, p. 407 din păcate, autoarea nu face nici o referire asupra tegulelor legiunii din Dacia, unde informația este mult mai bogată.

¹³ Kurzmann 2005, p. 407-408. La studiul respectiv, trebuie făcută o observație importantă și anume autoarea nu face nici o demarcație clară între tegulele produse în epoca Principatului și cele de secolul IV, cum este în cazul unei ștampile a legiunii a VII-a Claudia.

¹⁴ Kurzmann 2005, p. 413.

¹⁵ Citarea a fost cu totul aleatorie.

¹⁶ IDR, III, 6, nr.142.

¹⁷ IDR, III, 6, nr.174-175.

¹⁸ IDR, III,6, nr. 216-217.

¹⁹ IDR, III, 6, nr. 408.

²⁰ IDR, III, 6, nr. 296. Credem că același personaj apare și pe alte ștampile ușor abreviate **P. AEL. TER** în diferite variante (297-301)

²¹ IDR, III,6, nr. 296.

descoperirile din pretoriul guvernatorului, ceea ce argumentează și contemporaneitate lor și posibilitatea apartenenței la aceeași officină.

În acest moment, aceasta credem că reprezintă indiciul cel mai concludent al prezenței unor particulari care lucrează material de construcție pentru armată.

De o cu totul altă factură este ștampila următoare, care prezintă numele legiunii a XIII-a Gemina (LEG XIII GE) singur, iar pe o altă ștampilă dispusă separat într-un cartuș de tip *tabula ansata* apare numele lui **P(ublius) Cl(...)** sau **CLO(dius)**²². În acest caz, ștampila se aseamănă cu cele descoperite în Bulgaria la Oescus²³. Ștampile de acest tip au fost descoperite la Apulum în *canabae*, la sud de pretoriul guvernatorului, apoi pe str. Fabricii, nr. 21, Olteniei, nr. 21, Luminii, nr. 2²⁴. Ele pot sugera un *officinator* privat, care activează la comanda legiunii a XIII-a Gemina. Chiar dacă în acest caz, am putea avea o oarecare rezervă pentru o astfel de identificare.

Dacă prezența unor particulari din canabele de la Apulum, care produceau material de construcție pentru armată apare posibilă prin exemplele de mai sus, credem că trebuie readusă în discuție și o altă ștampilă descoperită în *lateraria* militară la sud de Dealul Furcilor, și anume **F(iglina) XVI**²⁵. Într-un alt articol referitor la organizarea officinei legiunii a XIII-a Gemina consideram posibil că această ștampilă să se refere la detașamente ale legiunii distribuite în vederea producerii de material de construcție pentru nevoile armatei²⁶. Fără a renunța cu totul la această ipoteză, numărul mare de **figlinae** de 16, poate argumenta poate un număr al acestor ateliere private, care lucrau pentru nevoile armatei, probabil contra cost. Ele puteau fi chiar mai multe. Aceasta **F XVI** este anonimă.

Dar, în acest moment, se ridică și o altă problemă importantă, dacă aceste ateliere civile se află sub administrația și controlul armatei sau sunt ele cu totul particulare, își vând armatei doar produsul finit.

Nu deținem în acest caz prea multe posibilități de analiză. Putem presupune însă că nevoile de ridicare a unor construcții publice au putut determina solicitarea mediului civil meșteșugăresc din *canabae* într-o astfel de producție, cu atât mai mult cu cât aceasta era dependentă de legiunea a XIII-a Gemina, prin însăși existența sa. Apar astfel evidente clădirile publice precum pretoriul guvernatorului provinciei de la Apulum, termele de la Micia etc., ca să nu cităm decât descoperirile care privesc cele trei mențiuni de mai sus ale lui *P. Ael. Terentius P. Clodius...., Iulius Serenus*, care necesitau material de construcție pe care armata nu îl putea produce în acest moment.

Este vorba de edificii și construcții publice ridicate la nivel de provincie din ordinul guvernatorului, care aloca evident și fondurile respective, dar care nu implica din anumite motive efectiv armata în confecționarea materialului de construcție, dar realiza acest material sub egida sa. În fond, pentru anumiți meșteșugari, precum cărămidarii, aceasta reprezenta o sursă de câștig deloc de neglijat de pe urma armatei. Aceasta reprezintă prima preocupare economică a meșteșugarilor, care se stabilesc în astfel de așezări de tip *canabae* de a asigura și comenzile necesare din partea armatei, care constituie un factor de prosperitate. Acest lucru a scăpat din vedere tuturor acelor care s-au preocupat de studiul tegulelor cu antroponime ale legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum²⁷, încercând mereu să găsească valențe noi ștampilelor respective propriu-zise, fără a înțelege contextul general al producerii lor. *Canabae* –le au fost acele așezări, care au oferit cadrul cel mai propice pentru asigurarea nevoilor publice de material de construcție din ceramică.

²² IDR, III, 6, nr. 303; Băluță 1997, p. 371.

²³ vezi mai sus

²⁴ Băluță 1997, p. 372.

²⁵ IDR, III, 6, nr. 112.

²⁶ Benea 2005, p. 91-95.

²⁷ Chiar și noi am făcut această omisiune în analiza întreprinsă asupra organizării interne a atelierelor legiunii vezi Benea 2005, p. 91-95.

De ce a fost invocat numele legiunii? Acest lucru s-a făcut dintr-un motiv simplu. Canabele erau dependente prin organizarea, existența lor de legiune, chiar dacă de la început modul de administrare propriu-zis era realizat prin persoane selectate din acei *veterani et cives Romani consistentes*. Oricât ar apare de ciudat, legiunea era aceea care a asigurat terenul pe care s-au ridicat canabele de la Apulum, a contribuit nu doar la realizarea planului așezării, dar efectiv, probabil a participat la ridicarea primelor clădiri publice sau particulare alături de civilii, care au însoțit legiunea după așezarea ei în Dacia venind de la Vindobona. Aici, trebuie incluși și veteranii lăsați la vatră după anul 106 din legiunile participante la războaiele de cucerire.

Deci, trebuie să constatăm că în *canabae* au existat mai multe ateliere de olărie sau cărămidărie cu o producție de materiale de construcție din ceramică, care era dependentă total sau parțial de legiunea a XIII-a Gemina, dovada fiind ștampilele comune cu unitatea militară.

Judecând după numărul de antroponime, cca. 79, trebuie să avem în vedere un număr mare de ateliere prezente pe teritoriul apulens. Aici, se constată un lucru important deocamdată doar în puține cazuri avem de a face cu meșteri cărămidari, care apar prezenți cu alte produse precum cele de olărie sau opaițe etc.

Dar, asemenea oficine trebuiau să fie legate și de piață civilă din *canabae*, pentru care lucrau în mod curent și permanent. Cât de mare este capacitatea acestor ateliere, pe plan local cuprinzând doar împrejurimile așezării sau o parte a teritoriului apulens rămâne un deziderat al investigațiilor viitoare.

În această producție privată distribuită prin forțe proprii în mediul civil de la Apulum și împrejurimi, în care se încadrează deocamdată **P. Ael Terentius** (sau **-anus**), **Iulius Serenus**, posibil și alții. Dar, se cuvine a menționa că în tot acest răstimp, deci în secolele II-III, legiunea a XIII-a Gemina, însăși, a continuat să producă material de construcție ștampilat cu propria siglă cu apelativele primite în decursul timpului etc., fără însă să prezinte numele comandantului detașamentului care conducea această activitate.

Prezența comună a unor ștampile cu doar numele legiunii, alături de cele cu antroponime ar trebui studiate în încercarea de stabilirea unor repere cronologice. Din păcate, în acest moment al investigației arheologice la Apulum acest lucru nu apare posibil.

Un aspect important privește datarea produselor tegulare ale legiunii a XIII-a Gemina însoțite cu antroponime. În general, aceasta a fost făcută până acum pe baza genticiliului care apare pe anumite ștampile de *Ulpus*, *Aelius* sau *Aurelius* sugerând începerea activității de la data acordării cetățeniei de la Traianus, Hadrian și Antoninus Pius sau Marcus Aurelius.

În acest moment, nu putem oferi alte repere de datare, dar facem o observație care poate s-ar cuveni a fi luată în seamă și anume probabil activitatea acestor oficine aflate sub sigla legiunii a XIII-a Gemina nu a depășit acest statut după formarea municipiului din timpul lui Septimius Severus în anul 198, când *canabae*-le au primit statutul municipal. Aceasta presupune o reorganizare total civilă a așezării cu o altă structură de organizare.

Organizarea internă a cărămidăriilor particulare care lucrau pentru armată.

Chiar dacă este greu de reconstituit, imposibil chiar a realiza acest lucru, se pot face câteva observații. Nu este în general, cunoscută organizarea internă atelierelor particulare de cărămidărie sau chiar de orice fel, din *canabae* în general, nu se știe cu câți muncitori lucrează un astfel de atelier și aproximativ la cât se estimează producția zilnică de cărămizi pe care trebuia să o producă un muncitor.

În reglementarea lui Urso apare stabilită limita inferioară a unei producții zilnice de 300 de cărămizi pentru un cărămidar, ceea ce presupunea totuși mai mulți oameni într-o

echipă de lucru²⁸. În cazul comenzilor, făcute în numele armatei pentru nevoile publice este probabil că aceste ateliere funcționau totuși sub o conducere centralizată sau de control a armatei pentru respectarea termenului contractului de producție încheiat.

Prezența unui număr mare de antroponime ar putea sugera probabil menționarea chiar și a unor șefii de echipe²⁹ provenind din persoanele particulare din *canabae* (?).

Modul de organizare al cărămidărilor militare ale legiunilor este în mare parte încă neclar în literatura de specialitate.

În opinia lui Le Bohec, cărămidăriile militare erau amplasate în afara castrului lângă o sursă de apă și de lut, întrucât ele nu făceau parte din **Fabrica**, care se ocupa doar de întreținerea și repararea armamentului. Atelierele de materiale de construcție trebuiau să fie amplasate în afara castrului, pentru a elimina pericolul unui incendiu, întrucât cuptoarele puteau atinge o temperatură de 1000°. Ele se aflau și în acest caz, sub autoritate militară³⁰. În opinia sa, antroponimele, care apar alături de numele unități în același cartuș semnifică numele unor simpli soldați, ce lucrau în cărămidării³¹.

Într-un studiu privind organizarea cărămidărilor militare, B. Lörincz, presupunea că *magistri figlinarum* nu erau decât simpli *immunes*³² și în acest context, autorul susținea că numele prezente pe ștampilele legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum aparțin unor simpli soldați, opinie exprimată în același sens și de Le Bohec³³.

În schimb, P. Le Roux, în analiza întreprinsă asupra tegulelor cu antroponime aparținând legiunii a VI-a Gemina din Hispania, ajunge la concluzia că nume precum cel al lui *M(A)ETIUS CAECILIANUS* ar reprezenta centurionul sau subofițerul responsabil al atelierului, în schimb, menționările de simple cognomene fac referire la persoane de origine modestă³⁴.

În alte cazuri, cum este cel al legiunii I Italica de la *Novae* (Moesia Inferior), numele legiunii Italica este asociat cu următoarele antroponime: FIR(mus), MAX(imus), PROCV(lus), VETIA(nus)³⁵. De remarcat că ștampilele nu apar în același cartuș cu numele legiunii, ci sunt dispuse separat. Toate piesele au fost descoperite într-o necropolă a orașului *Oescus* (punctul "Prez Livada"). R. Ivanov, care a publicat aceste descoperiri consideră că antroponimele reprezintă numele unor militari răspunzători de calitatea și cantitatea cărămidilor³⁶. În acest caz, situația apare diferită față de majoritatea absolută a tegulelor ștampilate cu antroponime cunoscute în Dacia, problemă asupra căreia urmează să revenim mai jos.

Pe tegulele legiunii a II-a Italica însă, apar ștampile cu următoarele antroponime cu un singur nume, precum: AMPLIATVS, AVSPICATVS, FABIANVS, FORTVNATVS, HILARVS, IVVENIS etc.³⁷. Ei sunt considerați simpli soldați sau în orice caz persoane de condiție modestă civilă. Cum legiunea a II Italica a fost întemeiată cu ocazia războaielor marcomanice, datarea ștampilelor se face în cadrul larg al celei de a doua jumătăți a secolului II și până în secolul III.

²⁸ Urs 76, p. 25, apud Le Roux 1999, p. 119, nota 35. Anumite inscripții incizate surprinse pe cărămidile descoperite la Apulum menționează cifra de 293 alături de cifra MI= 1001 cărămidizi, care reprezentau probabil norma de lucru (Băluță 1999, p. 164, 310). În acest caz, norma ar putea fi îndeplinită de 5-6 muncitori.

²⁹ Băluță 1999, passim.

³⁰ Petrikovits 1975, p. 97; Le Bohec 1989, p. 169-170;

³¹ Le Bohec 1992, p. 51 nota 70; vezi Horster 2001, p. 130, nota 76.

³² Lörincz 1991, p. 192-194

³³ Le Bohec 1992, p. 51-52.

³⁴ Le Roux 1999, p. 118: în Hispania, legiunea a VII Gemina prezintă unele antroponime de tipul LUCI, MAS(culi), PRI(mi), REB(urri), SEV(eri), VIC(toris) și METI CECILIANI.

³⁵ Ivanov 1983, p. 42-48.

³⁶ Ivanov 1983, p. 42-48.

³⁷ Winkler 1971, p. 85-138; Benea 2005, p. 91-95.

În continuare vom lua în discuție doar acele tipuri de tegule șampilate ale legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum, care prezintă în mai multe variante, numele unor *officinatores*. În cazul tegulelor șampilate cu antroponime se conturează două categorii distincte: prima în care personajele nu dețin decât un singur nume, ceea ce presupune că nu dețineau cetățenia romană, cum era firesc (precum: *Victor*, dacă nu cumva ștampila aparține lui Iulius Victor (?) și a doua, în care apare toate antroponimele având genticiliul imperial în mare parte recent acordat de către Traian, Hadrian și Marcus Aurelius, nelipsind nici genticiliile timpurii, dar în mică măsură, precum Iunius Adiutor, Iulius Victor, Iulius Serenus etc.) (vezi anexa 1).

În general, nu s-a căutat explicarea numelui personajului atestat în ștampile, decât eventual originea etnică a numelui, funcția deținută de personajele amintite a fost atribuită scurt ca fiind "șefii cărămidăriei" legiunii. Din modul de înțelegere corectă a conducerii unei astfel de oficine se poate înțelege corect nu numai organizarea internă a acesteia, cât mai ales amploarea ei ca importanță, aria de întindere a produselor sale etc.

Într-o lucrare relativ recentă, am analizat o ștampila dispusă în mai multe variante aparținând lui Aurelius Godes³⁸. Aceasta credem că oferă un răspuns la problema în discuție³⁹.

Ștampilele acestui atelier apar în cartuș dreptunghiular simplu cu următorul text dispus pe două rânduri: LEG XIII GEM / AUR. CODES⁴⁰, LEG XIII G / AUR GOEI⁴¹, LEG XIII GEM / AUR GODES⁴². Următoarele trei variante prezintă un text ușor schimbat astfel: AUR.GODES M(anu)/ LEGIO XIII G⁴³; LEG XIII GEM/ AUR. GOD. FE(cit)⁴⁴, LEG XIII G/AUR .GOD M(anu) FI(cit)⁴⁵.

Textul a fost completat de regretatul Cloșca. I. Băluță prin identificarea în litera **M** din antepenultima ștampila a cuvântului *manu*, adică prin cine anume s-au realizat cărămidizile respective și anume legiunea a XIII Gemina; lectura următoare a ștampilei având în urma numelui lui Aurelius Godes, cu literele **FE**, lectura este corectă, *fecit* sugerând clar cine a făcut cărămidizile și anume Aurelius Godes pentru legiunea a XIII-a Gemina; ultima ștampila a fost citită pentru rândul 2. astfel: *Aur(elius) God(des) M(anu?) FE(cit)*⁴⁶. În acest caz, literele care urmează numelui lui Aurelius God (es) sunt clar reprezentate litera **M** urmată de **FI** (nu **FE** cum presupune autorul), probabil sub influența ștampilei precedente (nr. 162), unde lectura era corectă. Întregirea literelor **FI** aparține altui cuvânt, care nu poate fi altul decât **figlina**.

În acest caz, lectura poate fi *magister figlinae*, lectură confirmată și de ștampila de la nr. 162. lecturată eronat *M(anu)* în opinia lui Cl. I. Băluță.

Întregirea corectă, credem că este *M(agister) FI(glinae)* în primul caz, iar în al doilea, litera **M** se completează la fel *M(agister)* și nu *M(anu)* sau *M(iles)* cum s-ar putea crede la prima vedere⁴⁷.

Aceste ștampile apar în mai multe exemplare atât pe cărămizi și țigle descoperite pe teritoriul antic al canabelor și al castrului de la Apulum, mai ales în zona estică a pretoriului guvernatorului, iar în poziție secundară la construirea Catedralei Romano-Catolice.

³⁸ Benea 2006

³⁹ Băluță, IDR, III, 6, nr.158- 161, nr. 162, nr. 163.

⁴⁰ Băluță, IDR, III, 6, nr. 158

⁴¹ Băluță, IDR, III, 6, nr. 159.

⁴² Băluță, IDR, III, 6, nr. 160.

⁴³ Băluță, IDR, III, 6, nr. 161; lectura după Cl. I. Băluță.

⁴⁴ Băluță, IDR, III, 6, nr. 162, lectura după Cl. I. Băluță.

⁴⁵ Băluță, IDR, III, 6, nr.163, lectura după Cl. I. Băluță.

⁴⁶ Băluță, IDR, III, 6, nr. 85.

⁴⁷ Moga 1985, p. 48, presupune pe baza analogiei cu inscripția de la Drobeta existența acestui grad în legiunea a XIII-a Gemina, fără a aduce un alt argument în favoarea ipotezei.

Trebuie menționat faptul că dintre toate tegulele șampilate ale legiunii a XIII-a Gemina asociate cu antroponime, cele având numele lui Aurelius Goddes au o largă răspândire (Micia, Păuca, Șard, Sânnicolaul Mare, Szeged, Ampoița, Berghin, etc), fiind prezente într-o zonă cuprinsă în teritoriul apulens, dar și de-a lungul văii Mureșului⁴⁸.

Termenul de *magister figlinae* este documentat în mediul militar, atât în Imperiu cât și în provincia Dacia.

O confirmare a existenței funcției de *magister figlinae* într-o cărămidărie militară dintr-o trupă auxiliară a fost descoperită la Holdeurn (Olanda) într-o inscripție dedicată zeiței Vesta, de către *IVL(ius) VICT(or), Mag(ister) FIG(linarum)*⁴⁹. Astfel, apare evident faptul că în cazul trupelor auxiliare, exista funcția de *magister* pentru comandantul cărămidăriei militare.

Pentru cărămidăriile legionare, materialul epigrafic este mult mai sărac și oferă informații parțiale referitoare la gradul deținut de un ofițer al unității. Astfel, sunt atestați în anul 226 p. Chr. cu de gradul de *immunis figlinae* doi soldați din legiunea I Minervia de la Bonn: *Septimius Mucianus imm(unis) figlinarius et Priminus Iustinus imm(unis) fig(linarius)*⁵⁰. Gradul în sine nu are o precizare clară a atribuțiilor funcției lor, legate probabil de meseria lor.

La Mainz, în legiunea XXII-a Primigenia este atestat epigrafic un *custos castelli figlinarium*, într-o inscripție dedicată zeului Mars și Casei Imperiale de către Severus, fiul lui Alexander soldat în legiune⁵¹. Inscripția se datează prin menționarea consulilor Antoninus Augustus III și Valerius Comasontus în anul 220. *Custos Castelli* apare în acest caz, ca un termen tehnic pentru sediul cărămidăriei legiunii. Dar, tot aici este menționat pe o șampilă a legiunii C. C. *SECVN(dus) F(ecit vel -iglinarius?)*⁵².

O cărămidă descoperită la Drobeta, cunoscută demult în literatura de specialitate păstrează următoarea inscripție incizată în pasta crudă: *Aur.Me-/rcurius. milis c(ohor-/tis). I Sagitt(ariorum)/ in figlinis magis-/ ter super mi-/ lites LX vel IX scripsit./ Aurelius. Iulianus/ .mil.co(ho)rtis. prima(e)*⁵³.

Așadar, comandantul echipei de cărămidari, Aurelius Mercurius era soldat în cohorta I Sagittariorum cu gradul de *magister*. Numărul soldaților din echipă nu apare clar 9 sau 60 și credem că are mai puțină importanță în acest moment, în discuția de față.

În reglementarea lui Urso apare stabilită limita inferioară a unei producții zilnice de 300 de cărămizi pentru un cărămidar, ceea ce presupunea mai mulți oameni într-o echipă⁵⁴ ceea ce ar argumenta nevoia de 60 de soldați într-o echipă de cărămidari. În atare situație, pentru o legiune, în mod firesc producția trebuie estimată corespunzător la un număr mult mai mare de soldați.

Funcția de *magister* în acest caz trebuie privită ca o funcție tehnică, probabil similară de pildă, cu cea a unui *magister kampi* într-o legiune⁵⁵, făcând parte din serviciul administrativ al unității. Funcția sa trebuie privită ca echivalentă în acest caz, cu cea a unui *centurio supernumerarius*⁵⁶.

⁴⁸ IDR, III, 6, 81-85

⁴⁹ CIL, XIII; 8729.

⁵⁰ AÉ 1930, 33;

⁵¹ Jens 1994, p. 67-72.

⁵² Kurzmann 2005, p. 412, fig. 10.

⁵³ IDR, II, 107; Macrea 1948, p. 279-280

⁵⁴ Urs 1976, 25, apud Le Roux 1999, p. 119, nota 35. Anumite inscripții incizate surprinse pe cărămidile descoperite la Apulum menționează cifra de 293 alături de cifra MI= 1001 cărămizi, care reprezentau probabil norma de lucru (Băluță 1999, p. 164, 310). În acest caz, norma ar putea fi îndeplinită de 5-6 muncitori.

⁵⁵ Domaszewski 1967, p. 48.

⁵⁶ Domaszewski 1967, p. 49-40; Benea 2005, passim.

Un argument indirect în acest sens îl poate oferi o descoperire epigrafică, provenind de la Izmir (Turcia de azi), care menționează într-o vexillație a legiunii a XI Claudia deplasată în Orient într-una din expedițiile lui Septimius Severus, pe Nonius Felix, care avea în subordinea sa mai mulți *milites conductores Kastelli legionis IX Claudiae*⁵⁷. Dedicantii erau subofițeri, activi în legiunea I Italica⁵⁸.

Soldații din cele două legiuni: XI Claudia și I Italica, la Izmir au atribuții care probabil trebuie privite ca sarcini privind aprovizionarea castrului, având calitatea⁵⁹ de *conductores*. Această calitate conferă atribuții civile unor ofițeri: centurioni sau tribuni militari care erau implicați direct în comerț pentru a realiza aprovizionarea armatei.

Astfel, apare posibilă și conducerea figlinei unei legiuni prin calitatea de *magister*. Soluția oferită de materialul tegular șampilat al legiunii a XIII Gemina devine posibilă în analiza gradelor cu caracter tehnic ale legiunii. Din păcate, pe alte cărămizi șampilate ale legiunii a XIII-a Gemina cu antroponime nu mai apare această formulare, care ar întări argumentația noastră pentru această lectură.

Între cele 79 de nume apare și cel al lui Iulius Marcianus. Prezența numelui într-o inscripție votivă pentru Mithras descoperită la Apulum a fost apreciată că ar putea fi similară cu cea menționată în șampile. În inscripție, *C. Iulius Marcianus* deține calitatea de *signifer*⁶⁰. Supoziția este importantă și cu eventuale posibilități de confirmare, cu atât mai mult cu cât pe o altă șampilă a legiunii a XIII-a Gemina cu antroponimul *Ael(ius) Bassus* prezintă o abreviere în urma numelui sub forma de *SI(gnifer)*⁶¹.

Astfel, ar putea exista o a doua funcție ierarhică în cadrul cărămidăriei legiunii, cea deținută de un *signifer*. Având în vedere atribuțiile lor, poate că aceștia să fi deținut evidența producției de cărămizi. Poate în acest caz, ei putând suplini pe *magistri* ?

Un alt personaj prezent pe șampilele legiunii, care apare într-o inscripție votivă dedicată lui Hercule de la Apulum, este *Iulius Victor*. El deține calitatea de *veteranus*⁶². Identitatea numelui însă nu poate să fie un argument definitiv și ca atare, supoziția trebuie luată în considerare cu rezerva cuvenită.

Se conturează, astfel existența unei ierarhii militare formate dintr-un *magister figlinarum*, care conduce poate o echipa formată din *signiferi* sau alți *immunes* din serviciul de intendență al legiunii a XIII_a Gemina.

Analiza de față presupune câteva **concluzii**. La Apulum sunt cunoscute două tipuri de bază ale șampilelor legiunii primul în care apare doar numele legiunii și al doilea, în care acesta este asociat și cu anumite antroponime, interpretate ca aparținând unor șefi ai cărămidăriei. Între aceste nume apar trei personaje cel puțin care pot fi interpretate ca persoane civile, deci aparținând unor ateliere locale din *canabae*. Prezența deocamdată a doar trei nume: Iulius Serenus, Terentianus, P. Clodius, pe materiale de construcție, dar și pe anumite obiecte⁶³ evidențiază acest lucru. Pornind de la aceste exemple s-a conturat ideea participării atelierelor locale pentru executarea materialului de construcție din lut pentru nevoi publice sau militare la cererea autorității centrale sau a armatei.

⁵⁷ AE, 1995, 1512.

⁵⁸ Benea 2007, p.91-114.

⁵⁹ Benea 2007, p. 97-114.

⁶⁰ IDR, III, 5, nr. 282. În opinia lui I. Piso ar putea fi chiar șeful cărămidăriei.

⁶¹ IDR, III, 6, nr. 115. lectura lui Cl. Băluță nu a luat în seamă semnul despărțitor aflat în urma numelui personajului.

⁶² IDR, III, 5, nr. 91.

⁶³ Excepție face doar P. Clodius

Se remarcă pentru prima dată o activitate economică importantă în canabele castrului legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum și anume existența unor oficine particulare de cărămidărie, care au lucrat pentru armată, dar și pentru mediul civil. Nevoile de material de construcție pentru ridicarea edificiilor publice în noile așezări din Dacia romană, poate chiar militare au obligat autoritățile să apeleze la întreprinzători particulari. Organizarea producerii materialelor de construcție din ceramică pentru nevoile provinciei s-au realizat în *canabae* de la Apulum. Suntem încă departe de a putea înțelege la adevărata valoare, amploarea și capacitatea acestei producții, de pe o parte și aria de răspândire în teritoriu a acesteia, de pe altă parte.

O descoperire recentă a identificat prezența în zidăria unei construcții particulare a unor cărămizi cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina în forma lor simplă, alături de altele cu numele legiunii asociat cu antroponimele: *Aur. Enthimus, Fl. Heliodorus, Fl. Martinus, Iul. Iulianus, Lucretius Aquila*⁶⁴ asigură eventuala lor contemporaneitate. Din păcate, piesele au fost descoperite în mai multe nivele de locuire, sigur ar fi doar momentul în care a fost ridicată construcția, în vremea lui Marcus Aurelius. Deci, nu putem afirma cu certitudine că ștampila singulară a legiunii a XIII-a Gemina (fără numele vreunui meșter) a fost contemporană cu toate celelalte tegule ștampilate cu antroponime. Acest lucru nu trebuie privit ca un lucru ieșit din comun, întrucât însăși modul de organizare și administrare a canabelor îl presupuneau.

Controlul asupra unei astfel de producții aparținea probabil legiunii a XIII-a Gemina, ea fiind efectuată de un *magister figlinae* (sau *-arum*), cum este cazul lui Aurelius Godes, de pildă. În general, informațiile despre o astfel de funcție în conducerea officinelor legiunilor romane este oferită de anumite inscripții, în nici un caz de ștampile, ceea ce face greu înțeles anumite aspecte ale acesteia.

Analiza pastei realizată pe mai multe tegule ale legiunii a XIII-a Gemina din Dacia Superior au evidențiat prezența inițială a materiei prime provenind de la Apulum, ceea ce o dovedește în plus în acceptarea execuției locale a pieselor respective.

⁶⁴ Lascu 2008, p. 110-117

BIBLIOGRAFIE

- Băluță, Băluță 1994 Băluță Cl.I., Băluță Cl, *Materiale tegulare cu graffiti de la Apulum*, EphNap, IV, p. 149-153.
- Băluță 1997 Băluță Cl., *Tipuri de ștampile tegulare inedite descoperite recent la Apulum*, Apulum XXXVII, 1, p. 360-377.
- Băluță 1995 Băluță Cl. I., *Ștampile tegulare militare inedite,descoperite la Apulum*, Apulum, XXXII, p. 205-229.
- Băluță 1999 Băluță Cl. I., *Inscripțiile Daciei Romane. Instrumentum Domesticum*, București = IDR,III/6.
- Benea 2005 Benea D., *Aurelius Godes magister Figlinarum legionis XIII Geminae: Corona Laurea. Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*, București, p. 91-95.
- Benea 2007 Benea D., *Cu privire la organizarea exploatării sării în Dacia Romană*, Meșteșuguri și artizani în Dacia Romană, Timișoara, BHAUT, 8, p. 91-114.
- Domaszewski 1967 Domaszewski A. V., *Die Rangordnung des Römischen Heeres*, Köln-Graz.
- Horster 2001 Horster M., *Bauinschrift römischer Kaiser. Untersuchungen zur Inschriftenpraxis und Bautätigkeit in den Städten des westlichen Imperium Romanum*, Köln.
- Ivanov 1983 Ivanov R, *Tuiles et briques avec des sceaux de la legio I Italica et de la legio XI Claudia de Ulpia Oescus*, Archeologia, Sofia, p. 42-48
- Jens 1994 Jens D., *Custos Castellum Figlinarum*, Mainzer Archäologische Zeitschrift, I, p. 67-72.
- Johnson 1987 Johnson A., *Römische Kastelle des 1. Und 2. Jahrhundertsw n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches*, Mainz, 1987.
- Kurzmann 2005 Kurzmann R, *Soldier, Civilian and Military Brick Production*, Oxford Journal of Archaeology, 24(4), p. 405-414.
- Le Bohec 1992 Le Bohec Y., *Les Estampilles de l'armée romaine sur briques et sur tuiles*, Epigraphica, 54, p. 43-62.
- Le Roux 1999 Le Roux P., *Briques et tuiles dans la Peninsule Ibérique : Problèmes de production et de diffusions*, El Ladrillo. Y sus derivados en la época romana, Madrid, p. 111-123.
- Lascu 2008 Lascu I., *Cercetare arheologică preventivă str. Decebal nr.18, proprietar Lăncrănjan Maria*, M. Moga et alii, Descoperă arheologia urbană! Apulum 2007. catalog de expoziție, Alba Iulia, p. 110-117.
- Lörincz 1991 Lörincz B, *Pannonische Ziegelstempel und die militärischen Territorien*, Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies(Exeter 1991) (ed. V.A. Maxfield, J. Dobson), p. 244-254.
- Macrea 1948 Macrea M., *Note au sujet des briqueteries en Dacie*, Dacia, 11-12, p. 275-280.
- Moga 1973 Moga V., *Detășamentele legiunii a XIII-a Gemina în Dacia*, Apulum, X,1973, p. 153-164.
- Moga 1985 Moga V., *Din istoria militară a Daciei Romane. Legiunea XIII*

- Gemina, Cluj-Napoca
- Petolescu, Mărghitan 1974 Petolescu C.C., Mărghitan L., *Țigle și cărămizi șampilate din termele de la Micia*, Muzeul Național, I, p. 251-257.
- Petrikovits 1975 Petrikovits H. v., *Die Innennbauten römischen Legionslager während der Prinzipatzeit*, Düsseldorf-Opladen.
- Piso 1993 Piso I, *Fasti provinciae Daciae (I)*, Bonn.
- Russu 1965 Russu I.I., *Inscriptiones tegularum legionis XIII Geminae, Apulum*, V, p. 214-232
- Sarnowski 1983 Sarnowski T., *Die Ziegelstempel aus Novae*, Archaeologia, Warsawa, 43, p. 17-61.
- Szilagyi 1946 Szilagyi J., *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, DissPan, ser. II, 21.
- Swan, Philpott 2000 Swan V.G., Philpott R., *Legio XX VV and Toile Production at Tarbock, Merseyside*, Britannia, 31, p. 55-67.
- Winkler 1971 Winkler G., *Legio II Italica. Geschichte und Denkmäler*, JahrbMus.Linz, 116, p. 85-138.

LISTA ILUSTRĂȚIILOR

Fig. 1-6 e. Ștampile ale legiunii a XIII-a Gemina cu antroponime

Fig. 1

Fig. 2

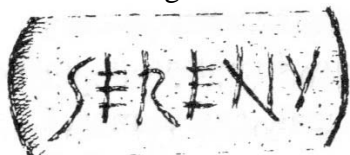

Fig. 3

Fig. 4a

Fig. 4b

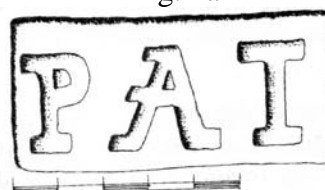

Fig. 4c

Fig. 4d

Fig. 5

Fig. 6a

Fig. 6b

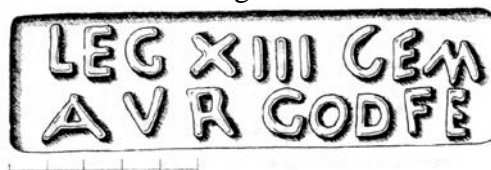

Fig. 6c

Fig. 6d

Fig. 6e